

<https://doi.org/10.62837/2024.9.29>

NƏRMİN ALLAHVERDİ qızı MƏMMƏDLİ
BDU-nun doktorantı
narmin_bdu1993@mail.ru

KEYFİYYƏT SEMANTİKASININ SİNTAKTİK SƏVİYYƏDƏ İFADƏSİ **Xülasə**

Məqalədə keyfiyyət semantikasının sintaktik səviyyədə ifadə vasitələrindən bəhs olunur. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinə daxil olan bütün linqvistik vahidlər keyfiyyət sememinin ətrafında mərkəz (nüvə) və yaxın-uzaq periferiyalar şəklində sabitləşən vahid bir sistem əmələ gətirir. Bu semantik sistemin alt və üst qatında fərqli dil vahidləri yer tutur. Keyfiyyət semantik sahəsinin daxili strukturu təşkil edən müxtəlif konstituentlər onun vahid bir sistemi kimi mövcudluğunu reallaşdırır. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinə daxil olan bütün linqvistik vahidlər keyfiyyət sememinin ətrafında mərkəz (nüvə) və yaxın-uzaq periferiyalar şəklində sabitləşən vahid bir sistem əmələ gətirir. Bu semantik sistemin alt və üst qatında fərqli dil vahidləri yer tutur. Keyfiyyət semantik sahəsinin daxili strukturu təşkil edən müxtəlif konstituentlər onun vahid bir sistemi kimi mövcudluğunu reallaşdırır. Keyfiyyət semantik sahəsinin unikallığı ondan ibarətdir ki, dilçilikdə ona həm qrammatik, həm də semantik kateqoriya kimi yanaşılır. Hər iki kateqoriya keyfiyyət semantik sahəsinin mərkəzində dayanır. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin interpretasiyasında leksik, morfoloji və sintaktik vahidlər bütöv bir dil sistemi kimi çıxış edir. Keyfiyyət semantik sahəsinin təhlili bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dilinin funksional-semantik imkanları çox genişdir. Keyfiyyət semantik sahəsinin üfüqi və şaqulu semantik strukturu Azərbaycan dilinin pragmatik - semiotik və funksional potensialının yüksək olduğunu təsdiqləyir. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət sahəsini ifadə edən bütün linqvistik ifadə vasitələri fərqli dil səviyyələrində: leksik, leksik - semantik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə keyfiyyət semantik sahəsinin ifadəsinə xidmət edir.

НАРМИН МАММАДЛИ **ВЫРАЖЕНИЕ КАЧЕСТВЕННОЙ СЕМАНТИКИ НА** **СИНТАКСИЧЕСКОМ УРОВНЕ** **РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: качество, семантическое поле, синтаксический уровень, экспрессия, предсказуемость.

В статье рассматриваются средства выражения качественной семантики на синтаксическом уровне. В современном азербайджанском языке все языковые

единицы, входящие в качественное семантическое поле, образуют единую систему, стабилизирующуюся вокруг качественной семы в виде центра (ядра) и ближней периферии. Нижний и верхний слои этой семантической системы содержат разные языковые единицы. Различные составляющие, составляющие внутреннюю структуру качественного семантического поля, реализуют его существование как единой системы. В современном азербайджанском языке все языковые единицы, входящие в качественное семантическое поле, образуют единую систему, стабилизирующуюся вокруг качественной семы в виде центра (ядра) и ближней периферии. Нижний и верхний слои этой семантической системы содержат разные языковые единицы. Различные составляющие, составляющие внутреннюю структуру качественного семантического поля, реализуют его существование как единой системы. Уникальность качественного семантического поля состоит в том, что в лингвистике оно рассматривается одновременно как грамматическая и семантическая категория. Обе категории находятся в центре семантического поля качества. При интерпретации семантического поля качества в современном азербайджанском языке лексические, морфологические и синтаксические единицы выступают как единая языковая система. Анализ качественного семантического поля еще раз доказывает, что функционально-семантические возможности азербайджанского языка очень широки. Горизонтальная и вертикальная семантическая структура качественного семантического поля подтверждает высокий прагматико-семиотический и функциональный потенциал азербайджанского языка. Все языковые средства выражения, выражающие поле качества в современном азербайджанском языке, служат для выражения семантического поля качества на разных уровнях языка: лексическом, лексико-семантическом, морфологическом и синтаксическом уровнях.

NARMIN MAMMADLI

EXPRESSING QUALITATIVE SEMANTICS AT THE SYNTACTIC LEVEL SUMMARY

Key words: quality, semantic field, syntactic level, expression, predictability.

The article examines the means of expressing qualitative semantics at the syntactic level. In the modern Azerbaijani language, all linguistic units included in the qualitative semantic field form a single system, stabilizing around the qualitative seme in the form of a center (core) and near periphery. The lower and upper layers of this semantic system contain different linguistic units. The various components that make up the internal structure of a qualitative semantic field realize its existence as a single system. In the modern Azerbaijani language, all linguistic units included in the qualitative semantic field form a single system, stabilizing around the

qualitative seme in the form of a center (core) and near periphery. The lower and upper layers of this semantic system contain different linguistic units. The various components that make up the internal structure of a qualitative semantic field realize its existence as a single system. The uniqueness of the qualitative semantic field lies in the fact that in linguistics it is considered simultaneously as a grammatical and semantic category. Both categories are in the center of the semantic field of quality. When interpreting the semantic field of quality in the modern Azerbaijani language, lexical, morphological and syntactic units act as a single linguistic system. Analysis of the qualitative semantic field once again proves that the functional-semantic capabilities of the Azerbaijani language are very wide. The horizontal and vertical semantic structure of the qualitative semantic field confirms the high pragmatic-semiotic and functional potential of the Azerbaijani language. All linguistic means of expression that express the field of quality in the modern Azerbaijani language serve to express the semantic field of quality at different levels of the language: lexical, lexical-semantic, morphological and syntactic levels.

Açar sözlər: keyfiyyət, semantik sahə, sintaktik, səviyyə, ifadə, predikativlik

Müasir Azərbaycan dilində sintaktik səviyyədə də keyfiyyətin ifadəsi reallaşa bilər. Belə ki, həm predikativləşmə yolu ilə, həm söz birləşmələri ilə, həm də tərzihərəkət və dərəcə budaq cümlələri ilə keyfiyyət məzmunu ifadə olunur. Biz aşağıda bir-bir bu aspektləri nəzərdən keçirəcəyik.

1. Keyfiyyətin predikativləşmə yolu ilə ifadəsi

A.V.Bondarko göstərir ki, “predikativləşmə vasitəsilə keyfiyyət semantikasının ifadəsi üç formada özünü göstərir: 1) *Adyektiv-predikativ keyfiyyət (sifət predikatları ilə)*; 2) *Substantiv-predikativ keyfiyyət (isim predikatları ilə)*; 3) *Feillə ifadə olunan keyfiyyət*” [11, s.56]. Adətən, qrammatika kitablarında predikativlik çox zaman xəbərlik kateqoriyası kimi səciyyələndirilir. Q.Kazımov yazır ki, “*geniş mənada şəxs kateqoriyası adlandırılan bu bu kateqoriyanın vasitəsilə nitq prosesində iş, hal, hərəkət, hadisə, hökm bildirilir, subyektin əməli fəaliyyəti ifadə olunur. Adından da göründüyü kimi, xəbərlik kateqoriyası morfoloji deyil, sintaktik kateqoriyadır*” [2, s.92]. Dildə keyfiyyətin sintaktik səviyyədə ifadə vasitələrindən biri də məhz predikasiyadır. Məsələn, *O, sülhsevərdir; Qardaşım çox alicənabdır; Dostum həddindən artıq humanistdir; Dayım oğlu xeyirxahdır; Qonşum çox səmimidir; Azərbaycan xalqı çox qonaqsevərdir; Vətənimiz həddindən artıq gözəldir* və s. Müqayisə üçün göstərək ki, rus dilçiliyində L.V.Şerba tərəfindən predikatların üç tipdə olduğu göstərir: fəaliyyət, hərəkət predikatları, hal-vəziyyət predikatları və keyfiyyət predikatları. O, *predikativ keyfiyyət* terminindən istifadə edir. Alim dildə predikativliyin hansı ifadə vasitələri ilə gerçəkləşməsi probleminin sintaksisin aktiv aspektlərindən biri hesab edir [12, s. 56].

Adətən, cümlədə subyekt-predikat münasibətlərində müxtəlif semantikalar, emosional-psixoloji vəziyyətlər ifadə olunur. Subyekt-predikat münasibətlərinin paradiqmasında keyfiyyət semantikasi hər zaman önəmli yer tutur. Dildə keyfiyyətin predikasiya yolu ilə ifadəsində həm adlar, həm də feillər iştirak edir. Adların predikasiya yolu ilə keyfiyyət bildirməsi prosesində daha çox sifətlər dominantlıq təşkil edir. *Gözəldir, yaxşıdır, pisdır, ağıllıdır, insafsızdır* tipli predikasiyalarda söyləmin bitkinliyini məhz sifətlər təmin edir. Ancaq feillərlə ifadə olunan predikasiyalarda bir çox məqamda keyfiyyətlə bağlı verilən informasiya məhz hərəkət bildirən sözlərin köməyi ilə verilir. Məsələn, *onun vəziyyəti yaxşılaşdı; qızın sağlamlıq durumu getdikcə pisləşirdi; oğlanın halı birdən-birə pisləşdi; uşağın vəziyyəti ağırlaşdı* və s. Nümunədə verilən cümlələrdə görünür ki, feillərin köməyi ilə daha çox emosional -psixi vəziyyətlər ifadə olunur. Bu da birbaşa keyfiyyət semantikasının ifadəsinə xidmət edir.

Predikativləşmə yolu ilə keyfiyyətin ifadəsində üslubi məqamlar da müşahidə olunur. Məsələn: *O, ustadır* (yəni bənnadır) cümləsindəki söyləmlə *O, ustadır* (yəni işini peşəkar biləndir) cümləsindəki söyləmin diferensiallığı mövcuddur. Yəni bu iki cümlədə fərqli semantik çalarlar müşahidə olunur. Belə ki, birinci cümlədə haqqında danışılan şəxsin sənətkar olmasından söhbət açıldığı halda, ikinci cümlənin məntiqi hökmündə haqqında danışılanın öz işinin sənətkarı, uzmanı olmasından söhbət gedir. Deməli, əgər birinci cümlədə peşədən söhbət gedirsə, ikinci cümlədə keyfiyyətdən danışılır, yəni ikinci cümlədə keyfiyyət məzmunu var. "*Cümlədə xəbərlə mübtədanın əlaqələnməsi xəbərlilik (predikativlik) kateqoriyasını və bununla da, hökm və fikirlərin ifadəsini yaradır*" [1, s.115].

Beləliklə, Azərbaycan dilində keyfiyyətin sintaktik səviyyədə ifadəsi də reallaşır. *aq* və s. Bu tipli frazalar da insanın düşdüyü vəziyyətin keyfiyyət dərəcəsini ifadə edir. A.V.Bondarko yazır ki, "*predikativ-keyfiyyət söyləminin semantik strukturunda iki qarşılıqlı əlaqəli element özünü göstərir: Bunlardan birincisi müəyyən predmetin mövcudluğunun fiksasiyasıdır; ikincisi isə mövcud predmetdə müəyyən bir xüsusiyyətin fiksasiyasıdır*" [11, s. 55].

Keyfiyyətin predikativləşmə yolu ilə ifadəsində daha çox sifətlər əsas rol oynayır:

*"Yapılacaq bir saray,
Sana xoşdur, hay!..hay!"* [5, s. 219].

Nümunədə *xoşdur* sifəti predikasiya yolu ilə keyfiyyət bildirir. A.V.Bondarkonun rəhbərliyi və redaktorluğu ilə nəşr olunan "Funksional qrammatika nəzəriyyəsi. Keyfiyyət. Kəmiyyət" kitabında keyfiyyət semantik sahəsinin iki mərkəzə bölünməklə xarakterizə olduğunu qeyd edilir: atributiv və predikativ. Müəlliflər rus dilində keyfiyyətin atributiv mərkəzinin sifət və feili sifətlərin təyin funksiyasında işlənmə konstruksiyaları ilə ifadə olunduğunu göstərir. Predikativ mərkəzin isə həm sifətlərin, həm də isimlərin xəbər funksiyasında çıxış etməsində görünür [11, s.5]. A.V.Bondarko keyfiyyət semantik sahəsinin iki əsas mərkəzdə

cəmləşdiyini qeyd edir: *atributiv və predikativ* [11 ,s.5]. Sifətlər xəbər vəzifəsində çıxış edəndə onlar predikativ funksiya daşıyır. Məsələn, *o, gözəldir; dayım mərhəmətlidir; qız çox alicənabdır; əmim mehribandır; xalaqızı güləruzdür; sən xeyirxahsan* və s.

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində keyfiyyətin predikativləşmə yolu ilə ifadəsində adlarla yanaşı, feillər də rol oynayır. Məsələn: *Onun vəziyyəti yaxşılaşır; Uşaq günü – gündən dəcəlləşir; Bizim dostlarımız fəallaşır; Vətənin igidləri məğrurlaşır; Ölkəmiz tədricən gəncləşir; zaman sanki insanlar kimi qocalır* və s. Deməli, müasir Azərbaycan dilində həm ismi xəbərlər, həm də feili xəbərlər keyfiyyət semantikasını ifadə edə bilər.

2. Keyfiyyətin söz birləşmələri ilə ifadəsi

Müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində keyfiyyətin ifadə vasitələrindən biri də təyini söz birləşmələridir. Fərhad Zeynalov bildirir ki, *“türk sistemli dillərin əksəriyyətində təyini söz birləşmələrinin üç növü (“izafət”) qeyd edilməkdədir. Bu birləşmələr isimlərlə sifətləri (eləcə də digər nitq hissələrini) bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir. Sifətlər dəyişməyən bir nitq hissəsi olduğundan II və III növ təyini söz birləşmələri ilə işləmə bilmir. Əks halda, yəni bu növ birləşmələrdə çıxış etdikdə artıq substantivləşərək, təyini – keyfiyyət əks etdirir”* [9, s. 39].

Adətən, bir çox ədəbiyyatlarda təyini söz birləşmələri *izafət* termini adı altında təqdim olunur. İzafət termini, əslində, fars dilinin sintaktik strukturunu əks etdirən anlayışdır. Vaxtilə klassik ədəbiyyatımızın dilində izafət birləşmələrinə geniş yer verilirdi. Müasir dilimizdə izafət strukturuna uyğun olan *nöqtəyi - nəzər, tərcümeyi-hal* tipli birləşmələr bu konstruksiyanın izlərini yaşadır. Yəni izafət Azərbaycan dilindəki ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir.

Təyini söz birləşmələri arasında daha çox birinci növ təyini söz birləşməsi keyfiyyət funksiyasında çıxış edir. Məsələn, *qiymətli əsər* birləşməsində yanaşma əlaqəsi ilə yaranan ismi birləşmə bütövlükdə keyfiyyət məzmununu kəsb edir. *Zəif əsər* birləşməsində də həmin funksiya icra olunur. Ancaq əks mənada bu keyfiyyət ifadə edilir. Birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçili isimlərlə sifətlərin birləşməsindən yaranan ismi birləşmələrdə keyfiyyət məzmununu çox güclüdür. Məsələn, *balıdan şirin, dağlardan uca: Onun çayına balıdan şirin çiyələk mürəbbəsi qoydular; Dağlardan uca qaməti ilə insanları vahiməyə salırdı*. Qeyd edək ki, bu tipli söz birləşmələrində qoşmaların iştirakı ilə yaranan ismi birləşmələrin də bir qismi keyfiyyət məzmununu ifadə edə bilər: *bal kimi şirin, meyvə kimi dadlı, buz kimi soyuq, su kimi şəffaf, dağlar qədər uca* və s. Məsələn, *Bizim dağlar buz kimi soyuq havasıyla tanınır*. Burada işlənən *buz kimi soyuq hava* birləşməsində *buz kimi soyuq* qeyri-təyini söz birləşməsi *hava* isminin keyfiyyətini bildirir.

Hind-Avropa dillərinin, o cümlədən rus dilinə aid qrammatika kitablarında sifətlərin təsnifatında türk dilləri ilə nisbətdə müşahidə olunan tipoloji fərqlərdən biri

onlarda yiyəlik sifətlərinin də mövcudluğunun göstərilməsidir. Əgər bu dillərdə əslə və nisbi adlanan sifətlər *hansı* sualına cavab verirsə, yiyəlik sifətləri *kimin* sualına cavab verir. Həmin tip sifətlər, ilk növbədə, mənsubluq bildirir. Məsələn, rus dilində *папин дом* (ata evi), *мамыны волосы* (ana saç) və s. Bu xüsusiyyət türk dillərində mövcud deyil. Çünki türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *ata evi*, *ana saç* tipli birləşmələr ikinci növ təyini söz birləşmələridir və bütöv cümlə üzvü kimi çıxış edir.

Müqayisə üçün göstərək ki, müasir rus dilində *мебельное производство, писательский труд* tipli birləşmələrdəki birinci söz keyfiyyət bildirən sifət kimi qəbul olunur [10, s. 52-53]. Halbuki Azərbaycan dilində *mebel istehsalı, yazıçı əməyi* tipli birləşmələrdə birinci tərəf isim kimi mövqeyini qoruyur. Yəni rus dilindəki sintaktik konstruksiya Azərbaycan dilindəki ikinci növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir. Deməli, keyfiyyət anlayışının ifadəsində bəzən tipoloji məqamlara da fikir vermək lazımdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində birinci növ təyini söz birləşmələri kimi, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri də keyfiyyət məzmunu ifadə edə bilər. Məsələn, *Xalq Vətən müharibəsi iştirakçısı Əhməd dayını ayaq üstə alqışladı* – cümləsində *Vətən müharibəsi iştirakçısı* ikinci növ təyini söz birləşməsi olaraq *Əhməd dayı* mürəkkəb adının atributivi kimi çıxış edərək keyfiyyət anlamı ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində istər sadə quruluşlu, istərsə də mürəkkəb quruluşlu təyini söz birləşmələrində keyfiyyət məzmunu ifadə olunur. Nümunələrə nəzər salaq: *Vətənimizin qəhrəman oğlu Polad Həşimov unudulmaz xatirəsi xalqımızın yaddaşından heç vaxt silinməyəcək*. Bu cümlədə *vətənimizin qəhrəman oğlu* mürəkkəb quruluşlu söz birləşməsi Polad Həşimov mürəkkəb adının atributivi kimi çıxış edərək keyfiyyət məzmunu ifadə edir.

Azərbaycan dilində ismi birləşmələr kimi, feili sifət tərkibləri də keyfiyyət anlayışının yaranmasında fəal iştirak edir:

*“Qarış-qarış dolan bizim dağları,
Dış göynədən bulaqları məndədir”* [7, c.2, s.19].

Nümunədə verilən *dış göynədən* feili sifət tərkibi *bulaq* isminin keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Bu ifadədə *dış göynədən* “buz kimi soyuq su” anlamına işarə edir. Deməli, feili sifətlərin semiotik funksiyası çox güclüdür. Onlar kontekstdə təyin etdikləri əşyanın müxtəlif dərəcəli keyfiyyətini ifadə edə bilər.

*“Yüz belə heykəl əvəz olarmı
bir körpənin*

qana boyanmış telinə?” [6, c. 2, s.219].

Numunədəki *qana boyanmış tel* birləşməsində *qana boyanmış* feili sifət tərkibi semantik strukturunda keyfiyyət məzmunu ifadə edərək poetikliyi gücləndirir, ekspressivliyi artırır, şeirə əlavə üslubi çalar verir. Deməli, bədii üslubda feili sifətlərin üslubi funksiyalardan asılı olaraq keyfiyyət bildirməsi çox intensiv şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

“Bir yanında

məşəl təkə yanmış Azəri qızı –
tunc heykəli qoyulandan sonra.

Bir yanda Cordano Brunonun külü.

Bir yanında Məmmədhasən kişi –
ömrü, günü yollara tökülü” [6, c. 2, s.36].

Nümunədə verilən **məşəl təkə yanmış** feili sifət tərkibi *Azəri qızı* birləşməsinin təyini kimi çıxış edərək keyfiyyət məzmunu bildirir.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, feili sifətlər istər adi halda, istərsə də feili birləşmələr kimi tərkiblər yaratdıqda keyfiyyət məzmunu ifadə edə bilər:

“Günlərim axışır bir uyqu kimi,

Dərədən dərəyə axan su kimi,

Dilbərım hərcağı bir ahu kimi,

Hicran dağlarını aşarmı, söylə” [5, s. 210].

Yuxarıdakı nümunədə verilən **dərədən dərəyə axan** feili sifət tərkibi *su* ismini təyin edərək onun axdığı məsafənin uzaqlığını ifadə edir. Axan suyun uzaq məsafələr qət etməsi isə həmin su xəttinin dolayısıyla keyfiyyətini bildirir.

Feili sifətlər müxtəlif mətnlərdə təyin funksiyasında çıxış edərkən bir çox məqamda keyfiyyət anlamı ifadə edir. Məsələn:

“Ey cəbhə yoldaşım, ey can yoldaşım,

Vaxtilə meydandan qaçan yoldaşım.

Qadın hər cəbhədə böyük qüvvədir,

Bu söz rəhbərimdən bir vədiədir” [5, s. 285].

Yuxarıdakı bədii mətnə verilən **vaxtilə meydandan qaçan** feili sifət tərkibi “qorxaq, aciz insan” anlamını ifadə edir.

Məsələn:

“Oxu tar,oxu tar!..

Səsində ən lətif, şeirlər dinləyim.

Oxu, tar, bir qadar!..

Nəğməni su kimi alısan ruhuma çiləyim” [5, s. 123].

Yuxarıdakı nümunədə verilən **su kimi alısan** feili sifət tərkibi *ruh* isminin təyini kimi işlənmişdir. Burada **su kimi alısan** feili sifəti birbaşa keyfiyyət semantikasını bildirir. Digər nümunələrə nəzər salaraq. Bəzi üslubi məqamlarda atributivləşən söz poetik funksiya da daşıya bilər. Məsələn:

“Mədh etdiyim çinar boyundur sənin,

Büllür axan sular soyundur sənin” [5, s.296].

Nümunədə verilən **büllür axan su** birləşməsində **büllür axan** feili sifət tərkibi suyun təmizliyini, şəffaflığını təsbit edir.

Müasir Azərbaycan dilində **-an²** feili sifət şəkilçisi daha çox zaman anlamı bildirirsə də, bəzi situasiyalarda keyfiyyət semantikasi da ifadə edə bilər. Nümunəyə baxaq:

*“Əzəldən təmizdir, safdır ürəyin,
Bir də şairanə təbiətin var,
Həyat aşiqidir eşqin, diləyin,
Dildə dastan olan məhəbbətin var”* [7, c.1, s.49].

Nümunədə verilən *dildə dastan olan* feili sifət tərkibi *məhəbbət* isminin keyfiyyətini bildirir.

Məsələn,

*“Qanadı olanlar köksünü gərəcək,
Aləmi titrədən bu fəslin zülmünə.
Odur, bax, zavallı bir yarpaq, bir çiçək*

Sürünür torpaqda ölərək. – Kimə nə!..” [5, s.31]. Yuxarıdakı nümunədə verilən *aləmi titrədən* feili sifət tərkibi *fəsil* ismini atributivlik cəhətdən təyin edir və fəslin gücünə, qüvvəsinə işarə edir. Nümunədə verilən *aləmi titrədən* feili sifət tərkibi *fəsil* ismini atributivlik cəhətdən təyin edərək cümlənin ümumi semantikasına uyğun olaraq kommunikativ və poetik funksiyalar yerinə yetirir. Azərbaycan dilinin tarixi qaynaqlarında da feili sifət tərkiblərinin keyfiyyət semantikasi ilə çıxış etməsi müşahidə olunur. Məsələn:

*Qonuğu gəlməyən qara evlər yıqılsa yeg!
At yeməyən acı otlar bitincə, bitməsə, yeg!
Adam içməz acı sular sızınca, sızmasa, yeg!* [4, s.20].

Azərbaycan dilində çox zaman feili sifət tərkibləri leksik vahidlərin qarşılığı kimi çıxış edə bilir. Məsələn, *həddi-bülüğa çatmış* feili birləşməsi *yətkin, dolğun, dəliqanlı* sifətlərinin sinonimi kimi çıxış edir. Göründüyü kimi, eyni semantikalı sifətlərin adekvatı kimi çıxış edən *həddi – bülüğa çatmış* feili sifəti dilimizdə funksional imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir.

3. Keyfiyyətin tərzi-hərəkət və dərəcə budaq cümlələri ilə ifadəsi

Keyfiyyət tərzi-hərəkət zərfləri ilə ifadə olunduğu kimi, paralel olaraq tərzi-hərəkət budaq cümlələri ilə də ifadə olunur. Deməli, müasir Azərbaycan dilində keyfiyyətin sintaktik səviyyədə ifadə vasitələrindən biri də tərzi - hərəkət budaq cümlələridir. Məlumdur ki, tərzi-hərəkət budaq cümlələri zərflik budaq cümlələrinin bir növü kimi hərəkətin tərzini bildirir və *necə, nə cür, nə tərzdə* suallarından birinə cavab verir. Ancaq tədqiqatçılar göstərir ki, *“tərz-hərəkət budaq cümləsi yalnız hərəkətə aid olmur. O, hərəkətə aid olan bir əlaməti də izah edə bilir. Belə hallarda tərz - hərəkət budaq cümləsi dolayı yolla hərəkətə aid olur, yəni hərəkətin əlamətini izah etməklə, hərəkəti də izah etmiş olur* [1, s. 331].

Məlumdur ki, budaq və baş cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas strukturunu təşkil edir. Tərz-hərəkət budaq cümlələri zərflik budaq cümlələrinin bir növü hesab olunur. Bu tpili tabeli mürəkkəb cümlələr, əsasən, *elə, belə* qəlib sözləri ilə düzəlir. Belə cümlələrdə budaq cümlələr baş cümlələrdəki hərəkətin icra tərzini, vəziyyətini, əlamət və keyfiyyətini bildirir. Məsələn: *O, elə qışqırdı ki, hamı dik*

atıldı. Bu cümlədə *elə* qəlib sözü *qışqırdı* feilinin icra tərzinin keyfiyyətini bildirir. Bəzi kitablarda bu keyfiyyət dərəcəsi əlamət adı ilə təqdim olunur (Məsələn,). Hərəkətin tərz, əslində, hərəkətin keyfiyyət dərəcəsinin özüdür.

Yusif Seyidov, Ağaməli Həsənov və Əlövsət Abdullayevin birgə yazdıqları “Müasir Azərbaycan dili” kitabında tərz-hərəkət budaq cümlələri məna üç yerə ayrılır: 1. “*Nəticə bildirənlər*; 2. *Məqsəd bildirənlər*; 3. *Müqayisə bildirənlər*” [1, s.332]. Qəzənfər Kazımov isə tərz-hərəkət budaq cümlələrini iki tipə ayırır: “1) *nəticə bildirənlər*; 2) *müqayisə bildirənlər*” [3, s.358]. Müqayisə varsa, orada mütləq keyfiyyət semantikasına olmalıdır.

Yağış elə yağdı ki, ətrafda kiçik-kiçik gölməçələr yaranırdı. Bu cümlədə yağışın ətrafda gölməçələr yaratması səviyyəsində yağması, yəni baş verən prosesin intensivliyinin keyfiyyət dərəcəsi ifadə olunur. Buna görə də birbaşa olmasa da, dolayısıyla tərz-hərəkət budaq cümlələrində məhz baş verən prosesin keyfiyyəti əks olunur. Tərz - hərəkət budaq cümlələrinin hər iki tipində, yəni həm baş cümləsi əvvəl gələn, həm də budaq cümləsi əvvəl gələn növlərində hərəkətin icra tərzinin vəziyyəti ilə paralel, keyfiyyət dərəcəsi də ifadə olunur.

Dərəcə budaq cümlələrində də hadisənin, baş verən prosesin keyfiyyət dərəcəsi ifadə olunur. Bu tipli budaq cümlələrdə *o qədər, o dərəcədə* əvəzlilik qəlibləri işlənir. Məsələn, *Yağış o dərəcədə şiddətli yağdı ki, ətrafda kiçik-kiçik gölməçələr yaranırdı* - cümləsində yağışın yağma prosesinin baş verməsinin dərəcəsi, yəni dolayısıyla keyfiyyəti əks olunur. *Kişi o dərəcədə əsəbləşmişdi ki, gözü ətrafdakıları görmürdü* - cümləsində də kişinin keçirdiyi psixoloji vəziyyətin dərəcəsi ilə keyfiyyət semantikasına ifadə olunur. Deməli, dərəcə budaq cümlələri də müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət funksiyasını ifadə edən linqvistik vasitələrdəndir. Bir nüansı da qeyd etmək ki, dərəcə budaq cümlələrində kəmiyyətlə keyfiyyət eyni anda ifadə olunur. Yəni bu tipli cümlələrdə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət semantikasına var. Çünki dərəcə olan yerdə keyfiyyət də olur, dərəcə keyfiyyətin faizini, ölçüsünü bildirir.

Dərəcə budaq cümləsi quruluşca tərz-hərəkət budaq cümləsinə çox yaxındır [1, s.357]. Belə budaq cümlələr baş cümlədəki hal-vəziyyətin və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədəki hal-vəziyyət və ya əlamət ya müsbət, ya da mənfi cəhətdən artıb, hər hansı bir səviyyəyə çatır, bundan da əksər halda nəticə əldə edilir ki, buna görə də budaq cümlə nəticə çalarlılığına malik olur [1, s.357].

Tərz-hərəkət budaq cümlələrində qəlib söz (əvəzlilik qəlib) kimi işlənən *elə, belə* komponentləri baş cümlədəki hərəkətlərin icra keyfiyyətini ifadə edir. Məsələn, *O, elə qışqırdı ki, ətrafdakılar Səlimə baxdılar; Müəllim elə hirsləndi ki, şagirdlər bir anlıq sakit oldular* və s. Bu cümlələrdə *elə* əvəzlilik - qəlibi hərəkətin icra tərzinin dərəcəsini, sərhədini, səviyyəsini, intensivliyini, yəni dolayısıyla keyfiyyətini bildirir.

Fikrimizcə, dərəcə budaq cümlələrinə verilən tərifdə hərəkətin və əlamətin dərəcəsi ifadəsi, əslində, keyfiyyətin dərəcəsi ifadəsi ilə adekvatdır. Belə qənaətdə

gəlir ki, müxtəlif qrammatika kitablarında işlədilən əlamət termini, əslində, keyfiyyət termininin sinonimi kimi işlədilmişdir. Burda problem yaranan məsələ çox zaman dilçiliyimizdə keyfiyyətlə əlamətin sərhədlərinin dəqiq müəyyənəşdirilməməsidir. Digər tərəfdən isə, dərəcə budaq cümlələrində işlədilən *o dərəcədə, o qədər* tipli sözlər sıfətlərdə *ən, lap, daha* ədatları keyfiyyətin dərəcəsini artırdığı kimi, onlar da hərəkətin keyfiyyətinin dərəcəsini artırmış olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dili // Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.
2. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. / Q.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 400 s.
3. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – 496 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud (əslə və sadələşdirilmiş mətnlər). / – Bakı: Öndər, – 2004. – 376 s.
5. Müşfiq, M. Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm / M.Müşfiq. – Bakı: Kitab Klubu, – 2016. – 400 s.
6. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c.2. – 2005. – 320 s.
7. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2005. – 264 s.
8. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 248 s.
9. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (adlar): [2 hissəli] / F.R.Zeynalov. – Bakı: ADU, – h.1. – 1974. – 140 s.
10. Арбатская, Е.Д. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка // – Москва: Вопросы языкознания. – 1983. – №1. – с. 52–65.
11. Бондарко, А.В. Теория функциональной грамматики: качественность. Количественность / А.В.Бондарко. – СПб.: Наука, – 1996. – 264 с.
12. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. – Москва: Наука, – 2004. – 432 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: f.e.d., professor Sənubər Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**